

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2023.83898.1484>

Comparing Two Versions of *Anis al-Talebin* and *Oddat al-Salekin*

Received: August 12, 2023/ Accepted: September 12, 2023

Sajad Zehtab Sedehi¹

Salman Saket², Mohammad Jafar Yahaghi³

Abstract

Anis al-Talebin and *Oddah al-Salekin* is a precious book written in Persian, but has not been corrected so far. Its value lies in the fact that its writer was a direct student of Khajeh Baha' al-Din, the establisher of Naqshbandiyeh dynasty. This study examined this book in detail and the concise book of Khajeh Mohammad Parsa. It compared the linguistic and literary features of the two books. This study examined the differenced under four titles: 1. Deletion; 2. Addition; 3. Transposition; 4. Changes and differences in recording words. It showed that the significance of the concise text and examining on is plural: 1) The text is the first one that deals with the life of Khajeh Baha al-Din, the founder of the Naqshbandiyeh, and the author himself closely and directly saw the life of Khajeh Baha al-Din; 2) This work is important in terms of linguistic, literary, historical and social values; 3) The concise version is an independent of the detailed version, so it deserves to be examined as an independent work and be corrected.

Keywords: *Anis al-Talebin* and *Odat al-Salekin*, Complete Version, Condense Version, Codicology

1. PhD Candidate in Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.
E-mail: sajad.zehtab@mail.um.ac.ir

2. Assistant Professor in Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.
(Corresponding author)E-mail: saket@um.ac.ir

3. Professor in Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.
E-mail: Ferdows@um.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

Anis al-Talebin and Oddah al-Salekin is a precious book written in Persian, but has not been corrected so far. Its value lies in the fact that its writer was a direct student of Khajeh Baha' al-Din, the establisher of Naqshbandiyeh dynasty. So, in comparison with other anecdote books like *Asrar al-Tawhid*, the writer himself has seen what he narrates. Another value of this book lies in the fact that its language is characterized with some local linguistic components outside the current borders of Iran. Another feature of this book is its being affected from its previous mystic books and many other subsequent ones.

2. Method

This research examined in detail the Salah bn Mubark's *Anis al-Talebin and Oddat al-Salekin* and the concised book of Khajeh Mohammad Parsa. It compared the linguistic and literary features of the two books. To make the comparison more clear, it provided some examples presented in tables.

3. Results

The detailed *Anis al-Talebin and Odat al-Salekin*, corrected and introduced by Khalil Ebrahim Sari Oghli and with the efforts of Towfigh Sobhani, was published by Keyhan publication in 1992. Hossein Aghahosseini and Ahmadrza Yalmehha in their article "To whom belong is *Anis al-Talebin and Oddat al-Salekin*?", discussed the correctness of attributing Khajeh Mohammad Parsa as its owner. The authors examined different possibilities on the ownership of the work, concluding that we should not doubt that this work belongs to Khajeh Mohammad Parsa. Aliasghar Bagherifard in its paper titled "Khajeh Mohammad Parsa" in *The Encyclopedia of Persian Literature* mentions the first work belonging to him as *Anis al-Talebin and Oddat al-Salekin*. Discussing its attributions to various persons, he says that all the attributions are wrong. Confirming Aghahosseini and Yalmehha, he explains that this book belongs to Khajeh Mohammad Parsa.

Muhammad bin Muhammad bin Mahmoud Hafezi Bokhari (died in 822 AH), known as Khajeh Parsa, is one of the prominent people of Naqshbandi sect. He is one of the successors of Khajeh Baha al-Din Muhammad Naqshband (died in 791 AH), one of the founders of Naqshbandi sect and a famous Sufi and Mystic of the 8th century (AH). Khajeh Parsa has written many works, one of them is a concise version of *Anis al-Talebin*.

On the significance of the text we can say that although both detailed and concise texts are generally the same, but there are several differences regarding the style, structure, the number of anecdotes, the coherence, and sequence of the stories, so that we can not consider the concise version a summary of the detailed version. Not only the beginning and the end of this version is totally different from the detailed version, but there are also some differences regarding the poems and anecdotes. That is, some of the poems and anecdotes of the concise version is absent in the long version and vice versa. Some of the differences are enumerated below.

Anis al-Talebin is composed in four sections. The titles of the sections are the same in both versions:

Section one: On the definition of guardianship and guardian (ولایت و ولی);

Section two: On the description of the early life of Khajeh and Khajehs;

Section three: On explaining Soluk and talking and the consequences of Hazrat Khajeh and mentioning some facts and notes states in the talking gatherings.

Section four: On mentioning the dignities, positions, conditions and works of Khajeh Parsa.

Khajeh Parsa has used some strategies for the total structure, syntax, sentences, omissions and additions for writing the concise version of *Anis al-Talebin*; consequently he has created an independent and different work from the detailed text. In the following, the study deals with these strategies, the differences between the two texts, their style and register of the texts:

1. Deletion: The most remarkable thing in the concise text is deletion. The deletion includes some words, sentences, the name of the author of the longer version, the name of the narrators of hadiths, and some religious issues.
2. Addition: Although the concise version is apparently a summary of the detailed one, some sentences, verses, and even anecdotes are not in the complete version.
3. Transposition: In a few cases in the text of some anecdotes there is a transposition. For example, one of the anecdotes mentioned in the first section of the detailed version is presented summarized in the third section of the concise version.
4. Changes and differences in recording words: In some cases, when quoting from Khajeh Naqshband, some differences have been made in the two manuscripts. The changes do not seem to be the changes done by the copy-writers, because there is no difference between the concise and detailed versions.

4. Discussion and Conclusion

The significance of the concise text and examining on is plural: 1) The text is the first one that deals with the life of Khajeh Baha al-Din, the founder of the Naqshbandiyeh, and the author himself closely and directly saw the life of Khajeh Baha al-Din; 2) This work is o important in terms of linguistic, literary, historical and social values; 3) The concise version is an independent of the detailed version, so it deserves to be examined as an independent work and be corrected.

Keywords: *Anis al-Talebin and Odat al-Salekin*, Complete Version, Condense Version, Codicology

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2023.83898.1484>

مقایسه دو تحریر از انیس الطالبین و عدة السالکین

تاریخ دریافت: ۲۱ مرداد ۱۴۰۲ / پذیرش: ۲۱ شهریور ۱۴۰۲

سجاد زهتاب سدهی^۱، سلمان ساکت^۲

محمدجعفر یاحقی^۳

چکیده

انیس الطالبین و عدة السالکین از کتب عرفانی مهم قرن هشتم است که در شرح مقامات و اقوال خواجه بهاءالدین محمد نقشبند، بنیان‌گذار سلسله نقشبندیه، اندکی پس از درگذشت او به رشته تحریر درآمده است و با فاصله کمی پس از تألیف، تلخیصی از آن، صورت گرفته است. این مقاله بر آن است تا به این پرسش پاسخ دهد که چرا از این اثر تحریری مختصر فراهم آمده است. از آنجاکه متن مفصل انیس الطالبین به چاپ رسیده ولی متن مختصر آن هنوز منتشر نشده است، نگارندگان پیش از چاپ متن مختصر، بر اساس نسخ خطی موجود از آن و نیز متن چاپی تحریر مفصل، به مقایسه آن‌ها پرداخته و کوشیده‌اند تا تفاوت‌های دو تحریر انیس الطالبین و عدة السالکین را نشان دهند. در پژوهش حاضر نخست به جایگاه مؤلف و اثر پرداخته شده و پس از آن با به دست دادن نمونه‌های متنی و جداول مقایسه‌ای، تفاوت این دو تحریر از جنبه‌های مختلف بررسی شده است. نتیجه بررسی دو تحریر این است که متن مختصر صرفاً، تلخیصی از متن اصلی نیست؛ بلکه مؤلف تحریر مختصر با کاستن و افزودن و تغییر در عبارات، جملات و حکایات کتاب، تألیف مستقلی از این اثر فراهم آورده است. از این رو تصحیح، انتشار و پژوهش درباره تحریر مختصر به‌مثابه اثری مستقل ضروری است.

کلیدواژه‌ها: انیس الطالبین و عدة السالکین، تحریر مفصل، تحریر مختصر، نسخه‌شناسی.

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. E-mail: sajad.zehatab@mail.um.ac.ir

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. (نویسنده مسئول) E-mail: saket@um.ac.ir

۳. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. E-mail: ferdows@um.ac.ir

۱. مقدمه

موضوع نقد و تصحیح متون در تحقیقات دانشگاهی جایگاه ویژه‌ای دارد که ارزش و اهمیت آن بر اصحاب فضل و دانش پوشیده نیست و می‌توان گفت این پژوهش‌ها زمینه‌ای است برای آشنایی بیشتر با تاریخ ادبیات ایران و گستره زبان فارسی در جغرافیای ایران فرهنگی؛ ولو اینکه امروزه مرزهای سیاسی، هم‌زیستی گذشته را با مشکلاتی مواجه کرده باشد. علاوه بر این باید در نظر داشت که فراهم آوردن متون مصحح و منقح گذشته برای پژوهش‌های سایر حوزه‌ها از جمله تألیف لغت‌نامه بزرگ زبان فارسی، پژوهش‌های زبان‌شناختی، سبک‌شناختی، تاریخ ادبیات، تاریخ زبان فارسی، نقد ادبی و... ضروری است؛ بنابراین تصحیح و تحقیق نسخ خطی علاوه بر حفظ و اشاعه میراث غنی فرهنگی و تاریخی پیشینیان، در پژوهش‌های زبان‌شناسی، تاریخ اجتماعی و آشنایی با ملل و نحل و اندیشه‌های گوناگون نقش عمده‌ای بر عهده دارد.

انیس الطالین و عدة السالکین یکی از کتب ارزشمند و قابل تأمل مقامات در زبان فارسی است که تا کنون تصحیح نشده است. ارزش این متن، از آن‌روست که مؤلف آن بی‌واسطه محضر خواجه بهاء‌الدین، بنیان‌گذار سلسله نقشبندیه رادک کرده است؛ بنابراین در مقایسه با دیگر کتب مقامات از قبیل اسرارالتوحید و... مؤلف آن خود بسیاری از وقایعی را که روایت کرده، از نزدیک دیده بوده است. ارزش دیگر کتاب این است که زبان فارسی آن برخی از ویژگی‌های زبانی منطقه‌ای بیرون از مرزهای کنونی ایران را در بر دارد. از دیگر ویژگی‌های کتاب می‌توان به تأثیرپذیری از کتب عرفانی پیشین و تأثیرگذاری آن بر کتب بعدی اشاره کرد.

از این اثر چندین نسخه خطی به جا مانده که مهم‌ترین آن نسخه کتابخانه خدابخش است^۱؛ این نسخه علاوه بر اینکه قدیم‌ترین دست‌نویس این اثر است، به دلیل آنکه به خط عبدالرحمن جامی است، از اهمیت مضاعفی برخوردار است. در این پژوهش نخست اهمیت این اثر و جایگاه آن در ادبیات عرفانی و سپس تفاوت دو تحریر موجود آن بررسی شده است.

۲. پیشینه تحقیق

متن مفصل انیس الطالین و عدة السالکین به تصحیح و مقدمه خلیل ابراهیم صاری اوغلی و به کوشش توفیق سبحانی از سوی سازمان انتشارات کیهان در سال ۱۳۷۱ به چاپ رسیده است. حسین آقاحسینی و احمدرضا یلمه‌ها در مقاله‌ای با عنوان «انیس الطالین و عدة السالکین از کیست؟» به تحریر مختصر این اثر و صحت و سقم انتساب آن به خواجه محمد پارسا پرداخته‌اند. نویسندگان ضمن بررسی احتمالات مختلف درباره مؤلف اثر در پایان نتیجه گرفته‌اند

که «باید در انتساب تحریر کتاب مختصر به خواجه محمد پارسا تردید را کنار گذاشت» (آقاحسینی و یلمه‌ها، ۱۳۹۲: ۲۰-۵). علی اصغر میرباقری فرد در مقاله «خواجه محمد پارسا» در دانشنامه زبان و ادب فارسی، اولین اثری را که از او نام می‌برد انیس الطالبین و عدة السالکین است. او پس از بحث درباره کسانی که این اثر به آنان انتساب یافته، همه را نادرست دانسته و ضمن تأیید نظر آقاحسینی و یلمه‌ها، آن را از خواجه محمد پارسا دانسته است (میرباقری فرد، ۱۳۹۷: ۱۵۹-۱۶۲) که در بحث انتساب اثر بیشتر به آن خواهیم پرداخت. جواد بشری در مقاله «دستنویسی پراهمیت از انیس الطالبین و ارتباط آن با دهخدا (فراخوانی برای تدوین کتاب‌شناسی مآخذ لغت‌نامه دهخدا)» به اهمیت قدیمی‌ترین نسخه تحریر مفصل که در کتابخانه مرعشی نگهداری می‌شود، پرداخته و گفته است که این نسخه در اختیار علی اکبر دهخدا بوده و در شواهد لغت‌نامه از آن بسیار استفاده کرده است (بشری، ۱۳۹۸: ۱۰۲-۸۹). اگرچه مقاله مذکور به تحریر مفصل اثر پرداخته ولی باید گفت فواید لغوی‌ای که بر تحریر مفصل مترتب است درباره تحریر مختصر هم صدق می‌کند.

هاجر جمالی و مریم حسینی در مقاله «مقایسه تطبیقی دو کتاب انیس الطالبین و مقامات خواجه بهاءالدین نقشبند» به بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های این دو اثر پرداخته‌اند (جمالی، حسینی، ۱۴۰۱: ۶۴-۳۵). نویسندگان مقاله پس از معرفی این دو کتاب، تأثیرپذیری ابوالحسن محمدباقر بن محمدعلی، نویسنده مقامات خواجه نقشبند را از انیس الطالبین نشان داده و با ذکر نمونه‌هایی از نظر محتوا و مضمون به شباهت‌های این دو اثر پرداخته‌اند. همچنین اثبات کرده‌اند که انیس الطالبین، مآخذ بسیاری از حکایات کتاب مقامات خواجه نقشبند بوده است.

۳. تحلیل و بررسی

۳-۱. درباره مؤلف و انتساب انیس الطالبین به وی

محمد بن محمد بن محمود حافظی بخاری (متوفای ۸۲۲ ق.) مشهور به خواجه پارسا از بزرگان فرقه نقشبندیه است؛ وی از جانشینان خواجه بهاءالدین محمد نقشبند (متوفای ۷۹۱ ق.) است؛ خواجه بهاءالدین بنیان‌گذار فرقه نقشبندیه و یکی از مشاهیر تصوف و عرفان در قرن هشتم هجری است.

نقشبندیه فرقه‌ای برآمده از فرقه خواجهگان است؛ خواجهگان به پیروان خواجه یوسف همدانی اطلاق می‌شود که نسبت خواجه نقشبند با شش واسطه به یوسف همدانی می‌رسد. همدانی چهار خلیفه دارد که از آن میان عبدالخالق غجدوانی جانشین او در بخارا است. غجدوانی هشت اصل از اصول یازده‌گانه فرقه نقشبندیه را بنا نهاده و پس از او

بهاء‌الدین سه اصل بر آن افزود. این اصول یازده‌گانه عبارتند از: «هوش در دم، نظر بر قدم، سفر در وطن، خلوت در انجمن، یادکرد، بازگشت، نگاهداشت، یادداشت، وقوف عددی، وقوف زمانی و وقوف قلبی» که مشروح آن در رشحات عین‌الحیات آمده است (علی صفی، ۲۵۳۶: ۵۰-۳۸). خواجه بهاء‌الدین در روزگاری می‌زیست که از سویی فرقه‌های مختلف تصوف ظهور کرده بودند و انحرافات زیادی در میان پیروان این فرق ظاهر شده بود و از سوی دیگر تشیع و در نتیجه فرقه‌های صوفی شیعی رو به گسترش بود. هدف او دوری از این انحرافات و بدعت‌ها بوده است؛ بنابراین بنای طریقت خود را در نزدیکی هرچه بیشتر بر شریعت گذاشته است. جانشینان او یکی خواجه علاء‌الدین عطار (متوفای ۸۰۲ هـ) است که اثری از او به جا نمانده و مدت زیادی هم پس از مراد خود زندگی نکرده است و دیگری خواجه محمد پارسا است.

خواجه پارسا آثار زیادی به رشته تحریر درآورده است که از آن جمله یکی تحریر مختصر انیس‌الطالبین و دیگری «رساله قدسیه» است. در مورد مؤلف این تحریر اختلافات زیادی در منابع کتاب‌شناسی به چشم می‌خورد؛ تألیف این اثر به صلاح بن مبارک بخاری، حسام‌الدین خواجه یوسف حافظی بخاری، قاسم بن محمد صفایی و خواجه محمد پارسا انتساب یافته است.

احمد طاهری عراقی که مصحح کتاب قدسیه با عنوان فرعی «کلمات بهاء‌الدین نقشبند» است، انیس‌الطالبین را دارای دو تحریر دانسته و نام این کتاب را در زمره آثار خواجه محمد پارسا آورده است (بخارایی، ۱۳۵۴: ۷۵ و ۷۴). پس از آن، آقاحسینی و یلمه‌ها با نگارش مقاله‌ای با عنوان «انیس‌الطالبین از کیست؟» اثبات کرده‌اند که این اثر تألیف خواجه محمد پارسا است (آقاحسینی، یلمه‌ها، ۱۳۹۲: ۱۹). یکی از دلایل ایشان ذکر کتابی به نام انیس‌الطالبین در برخی از کتاب‌های تاریخی است و اینکه مصحح کتاب قدسیه در مقدمه، انیس‌الطالبین را یکی از آثار خواجه پارسا دانسته است. آنان همچنین شباهت مطالبی که در انگیزه نوشتن انیس‌الطالبین و رساله قدسیه آمده، دلیل دیگری بر یکسانی مؤلف این دو کتاب دانسته‌اند. علاوه بر اینها، در پیشانی دست‌نویس آرشیو ملی هند نام خواجه محمد پارسا به‌عنوان مصنف کتاب ذکر شده است (همان: ۱۷). منظور ایشان نسخه موزه دهلی نو (به شماره ۱۱۰۶) است که در سال ۹۴۷ ق. کتابت شده است. در عنوان این دست‌نویس چنین نوشته شده است: «انیس‌الطالبین در شرح مقامات حضرت خواجه بهاء‌الحق‌والدین تصنیف خواجه محمد پارسا قدس الله تعالی روحهما». میرباقری فرد هم ضمن تأیید دلایل آقاحسینی و یلمه‌ها می‌گوید: «... با توجه به اینکه اولاً این کتاب بعد از وفات بهاء‌الدین (۷۹۱ ق) تألیف شده، ثانیاً صلاح بن مبارک در سال ۷۹۳ ق درگذشته است، ثالثاً بنابر شواهد و قرائن موثق، تألیف کتابی با چنین

موضوعی از سوی خواجه محمد پارسا قطعی به نظر می‌رسد. می‌توان تحریر مختصر این کتاب را از خواجه محمد پارسا دانست و درباره انتساب آن به صلاح بن مبارک بخاری تأمل کرد» (میرباقری فرد، ۱۳۹۷: ۱۶۱).

نگارندگان نیز در تأیید مطالب گفته‌شده، ذکر دو نکته را ضروری می‌دانند: نخست اینکه در انیس الطالبین هر کجا نام کتابی آمده است، به نام نویسنده آن هم اشاره شده ولی در پایان قسم دوم نام کتاب «رسالة قدسیه» بدون اشاره به مؤلف آن آمده (برگ ۱۰ پ) و ظاهراً معرفه به عهد ذهنی است و این می‌تواند دلیلی باشد بر اینکه تحریر مختصر از صلاح بن مبارک نیست، چون رساله قدسیه از آثار مشهور و مسلم خواجه محمد پارسا است و خواجه پارسا نامی از خود که مؤلف کتاب بوده، در تحریر مختصر نبرده است. دیگر اینکه در آغاز نسخه گنج بخش (به شماره ۵۸۶۶) که به تاریخ ۹۴۶ ق. کتابت شده، چنین آمده است: «... نقطه دایره توحید و دایره نقطه تفرید، منبع اهل صفا و کوکب اصطفا، خواجه صورت و معنا، خواجه محمد پارسا قدس الله روحه الازکی مقید سلک تحریر و سمت تصویر گردانیده‌اند و بدین وسیله طالبان را لذت سر آداب چشانیده ...».

درباره اهمیت متن مختصر باید گفت اگرچه هر دو متن مفصل و مختصر در کلیات یکی هستند، لیکن «در سبک، ساختار، تعداد حکایات و پیوستگی و گسستگی داستان‌ها تفاوت‌های بسیاری وجود دارد، چندان‌که نمی‌توان تحریر مختصر را خلاصه تحریر مفصل دانست ...» (میرباقری، ۱۳۹۷: ۱۶۱). نه تنها آغاز و پایان این تحریر کاملاً متفاوت با تحریر مفصل است، بلکه در ذکر اشعار و حکایات هم تفاوت‌هایی دارد؛ به سخن دیگر اشعار و حکایاتی در این تحریر آمده که در تحریر مفصل نیست و بالعکس که در ادامه به این تفاوت‌ها پرداخته شده است.

۲-۳. ایجاز و اطناب

پیش از پرداختن به شیوه و هدف مؤلف در تألیف متن مختصر، بایسته است به این پرسش پاسخ دهیم که قصد مؤلف، تألیف متنی مختصر بوده است یا موجز. منظور ما از اختصار فقط تلخیص متن است بدون تغییر در الفاظ و منظور از ایجاز، تلخیص متن است که در موارد متعددی ممکن است در آوردن الفاظ هم تغییراتی ایجاد شود؛ در این زمینه سخن صاحب تاج العروس روشنگر است:

«... قد فرَّق بعضُ المحققین بین الاختصار و الإیجاز؛ فقال: الإیجازُ تحریرُ المعنی من غیر رعایة للفظِ الاصل بللفظِ یسیرٍ و الاختصار تجریدُ اللفظِ الیسیر من اللفظِ الكثير مع بقاء المعنی ...» (زبیدی، ج ۱۱، ۱۳۹۲ ه: ۱۷۳).

مؤلف تحریر مختصر علاوه بر آنکه قصد داشته متنی مختصر فراهم آورد، در موارد متعدد به ایجاز کلام هم نظر

داشته؛ با این کار از اطناب متن مفصل کاسته و این یکی از مهم‌ترین وجوه تمایز آن از متن مفصل است که البته بر زیبایی اثر افزوده است.

در صفحات آغازین قسم دوم که مربوط به بدایت احوال خواجه بهاء‌الدین نقشبند است حکایتی آمده است که آن را از هر دو تحریر آورده‌ایم:

متن مفصل	متن مختصر
در آن میان بر زبان من گذشت که الهی! قوت کشیدن بار بلا و تحمل محنت محبت خود، مرا کرامت کن. گفته‌اند: محبت در بکوفت، محنت جواب داد، بامداد چون به حضرت خواجه حاضر شدم توجه به من کردند و از مقام فراست و بصیرت آنچه دوش بر من گذشته بود فرمودند و گفتند: ای فرزند! در دعا چنین می‌باید گفت که الهی! آنچه رضای حضرت تو در آن است این بنده ضعیف را بر آن دار به فضل و کرم خود، و هرآینه رضای خداوند -عزوجل- در آن است که بنده را بلا نبود و اگر به حکمت خود به دوستی بلا فرستد، به عنایت خود آن دوست را قوت کشش آن بار دهد و حکمت آن را بر او ظاهر گرداند.	در میان سخنان من اظهار قوت و جَلادت بود در کشیدن بار بلائی خداوند -عزوجل- و بار محنت محبت الهی چنانکه پیر هری -قدس سره- گفته است: «محبت در بکوفت، محنت جواب داد: ای من غلام آنکه از آن خویش فرا آب داد!» چون بامداد به حضرت خواجه حاضر شدم به نور فراست روی به من کردند و گفتند: ای فرزند! در دعا چنین می‌باید گفت که الهی! آنچه رضای توست مرا بر آن دار؛ رضای خداوند -عزوجل- هرآینه در آن است که بنده بی‌بلا بود و اگر بلا فرستد به حکمت خود، به عنایت خود قوت کشش دهد.
(ص: ۸۲ و ۸۱)	(برگ ۶ ر)

ایجاز قصر متن مختصر در مقایسه دو حکایت بالا نمایان است. در حکایت زیر هم ایجاز قصر به‌وضوح دیده

می‌شود:

متن مفصل	متن مختصر
نقل کردند خواجه علاء‌الحق‌والدین -نور الله مرقدہ- از حضرت خواجه ما -قدس الله روحه- که می‌فرمودند که در اوایل طلب روزی گذر من بر قمارخانه افتاد، جمعی را دیدم که به قمار مشغول بودند و در آن جمع دو کس در آن کار	روزی گذر من بر قمارخانه افتاد، یکی هرچه داشت از نقد و نسیه درباخته بود و هر لحظه رغبت و نشاط او در آن کار زیادت می‌شد و می‌گفت بَسَت نکم ای شکرکار، ای یار شیرین‌روی، اگر سر رود روی از تو

متن مفصل	متن مختصر
استغراق تمام داشتند اما یکی مغلوب شده بود و هرچه داشت از نقد و نسیه درباخته و با وجود آن هر لحظه سعی و جدّ او در آن کار زیاده بود و با آن حریف غالب می‌گفت: ای یار شیرین‌روی، اگر سر رود از این روی نگردانم. چون من آن حالت او را دیدم در آن کار از آن ذوق و شوق او مرا غیرت آمد و از آن روز باز طلب و سعی من در این راه در ترقی شد. (ص: ۱۰۷)	نگردانم. از صفت آن مرد مرا غیرت آمد و طلب من در ترقی شد. (برگ ۷ ر)

در مثال زیر مؤلف با تغییری جزئی بر ایجاز کلام افزوده است، ولی برخلاف دو مورد پیشین در این نمونه با ایجاز حذف مواجهیم:

متن مفصل	متن مختصر
از حضرت خواجه ما - قدّس الله روحه - سؤال کردند که حضرت شما را به چه توان یافت؟ فرمودند به متابعت رسول - صلی الله علیه و سلّم -. (ص: ۱۴۲)	پرسیدند حضرت شما را به چه توان یافت فرمودند به تشرّع. (برگ ۱۲ ر)

در حکایت زیر نیز با کاربرد ایجاز حذف بر لطف سخن افزوده است:

متن مفصل	متن مختصر
... چون به آن موضع رسیدند، حضرت خواجه متوجه به خانه‌ای شدند و درویشان را فرمودند که این خانه را سوراخ سازیت، زود درویشان به آن عمل مشغول شدند و سوراخ کردند. خواجه فرمودند که در فلان موضع این خانه جوالی است پر از رخت می‌باید در این خانه درآمدن و آن جوال را بیرون آوردن، زود درویشان درآمدند و آن جوال پر از رخت را بیرون آوردند ... مطالعه آن واقعه سبب رسوخ محبت جماعتی شد. (ص: ۱۶۷)	... چون به آن محلّت رسیدند به خانه‌ای، فرمودند: دیوار این خانه را سوراخ سازیت، زود اصحاب به آن کار متوجه شدند و سوراخ کردند، فرمودند: در این خانه در فلان موضع جوالی پر از رخت است، درآییت و بیرون آریت، درآمدند و بیرون آوردند ... مطالعه این واقعه سبب رشد و یقین جماعتی شد. (برگ ۱۹ پ و ۲۰ ر)

۳-۳. قصد مؤلف از تلخیص

تلخیص و گزینش متون مفصل در آثار علمی، ادبی و عرفانی سابقه‌ای طولانی دارد. یکی از دلایل این امر جنبه آموزشی آن است تا طالبان علم نخست با کلیات آشنا شوند و پس از آن به تفصیل به جزئیات بپردازند و با غور و تفحص بیشتر به آن علم روی آورند؛ کتاب مفصل و مختصر تفتازانی که در حوزه بلاغت تألیف شده یکی از این آثار است که چند قرن در شمار کتب درسی مدارس قدیم بوده است. یکی از آثار مشهور در تاریخ ادبیات فارسی و شعر عرفانی که دو تحریر از آن وجود دارد، حدیقه سنایی غزنوی است.

انیس الطالین در چهار قسم تألیف شده که عنوان این چهار قسم در هر دو تحریر یکسان است:

قسم اول: در تعریف ولایت و ولی.

قسم دوم: در شرح ابتدای احوال خواجه ما - قدس الله روحه - و سلسله خواجهگان - نور الله مراقدهم.

قسم سوم: در بیان طریقه سلوک و صفت صحبت و نتیجه صحبت حضرت خواجه ما - قدس الله روحه - و ذکر حقایق و لطایفی که در مجالس صحبت بر لفظ مبارک حضرت ایشان می گذشته است.

قسم چهارم: در ذکر کرامات و مقامات و احوال و آثار که از حضرت خواجه ما - قدس الله روحه - به ظهور آمده است.

به نظر می‌رسد مقصود مؤلف تحریر مختصر انیس الطالین از تلخیص این اثر، کاستن از اطباء ممل متن مفصل و جذب مخاطب حداکثری بوده است؛ مؤلف با کاستن از حواشی و زوائد بر جذابیت این متن افزوده است؛ برای نمونه در قسم سوم، چند صفحه آغازین متن مفصل به کیفیت سلوک و زیست خواجه نقشبند اختصاص یافته است (ص: ۱۳۱-۱۱۵)، چنان‌که از عنوان این فصل هم معلوم می‌شود، موضوع آن «بیان طریقه سلوک و صفت صحبت و نتیجه صحبت حضرت خواجه» است و این چند صفحه حکایاتی نسبتاً طولانی دارد. پس از این به «ذکر حقایق و لطایفی که در مجالس صحبت بر لفظ مبارک حضرت ایشان می گذشته است» پرداخته و سخنانی از بهاءالدین نقل کرده است که عمدتاً کوتاه هستند و می‌توان آن‌ها را جملات قصار خواجه نامید. مؤلف متن مختصر قسمت اول را نادیده گرفته و از اینجا به بعد را با تغییر و تصرفاتی نقل کرده است. قسم سوم در تحریر مختصر پر از این جملات قصار است که گاه بعضی از این سخنان در یک یا دو جمله کوتاه خلاصه می‌شود. قطعاً مؤلف متن مختصر علاوه بر ایجاز و اختصار و پرهیز از اطنایی که متن مفصل دارد، قصد داشته سخنان خواجه هر چه بیشتر برجسته شود و در ذهن مخاطب بماند. این شیوه حذف و تلخیص، قسم سوم کتاب را تبدیل به یکی از دلکش‌ترین

بخش های کتاب کرده که مخاطب را به خواندن ادامه متن ترغیب می کند.

در زیر آغاز قسم سوم را در متن مختصر با همان بخش از متن مفصل مقایسه می کنیم:

متن مختصر	متن مفصل
نقل کردند از حضرت خواجه ما - قدس الله روحه - که فرمودند، قوله تعالى: (يا ايها الذين آمنوا آمنوا) [نساء (۴)، ۱۳۶] اشارت است به آن که در هر طرفه العینی نفی این وجود طبیعی می باید کرد و اثبات واجب الوجود - جل ذکره - (برگ ۱۱ ر)	... اکثر سخنان که از حضرت خواجه ما - قدس الله روحه - به ظهور آمده است از اشارات و رموز آیات و احادیث نبوی و آثار صحابه و سیر سلف صالح است. می فرمودند که قوله تعالى: (يا ايها الذين آمنوا آمنوا بالله و رسوله) [نساء (۴)، ۱۳۶] اشارت به آن است که در هر طرفه العینی نفی این وجود طبیعی می باید کرد و اثبات معبودی حقیقی می باید نمود. (ص: ۱۳۱ و ۱۳۰)

در قسم سوم مانند نمونه فوق، آیات و احادیث فراوانی آمده که پس از آن تفسیر و تأویلی از بهاء الدین نقل شده است؛ حال آنکه بسیاری از این جملات طولانی و آیات و احادیث در متن مختصر حذف شده است؛ همچنین در خلال این سخنان، پرسش هایی از سوی مریدان مطرح شده که به تطویل حکایت انجامیده است؛ مؤلف متن مختصر همه را حذف کرده است، گویا هدف تنها برجسته کردن سخنان خواجه بوده است.

۳-۴. شیوة تألیف

خواجه پارسا در تألیف متن مختصر انیس الطالین با شگردهایی که در ساختار اثر، نحو کلام، جمله بندی، کاستن و افزودن عبارات ایجاد کرده است، اثری مستقل و متفاوت از متن مفصل پدید آورده است. در ادامه به چگونگی این شگردها، وجه تمایز دو تحریر و سبک و سیاق متن مختصر پرداخته شده است:

۳-۴-۱. حذف

مهم ترین موردی که در متن مختصر به چشم می خورد، مسأله «حذف» است. این حذف در متن مختصر انواعی دارد که با به دست دادن نمونه هایی از متن مفصل و مقایسه با متن مختصر نشان داده می شود:

۳-۴-۱. حذف نام راوی حدیث و مشایخ

متن مفصل	متن مختصر
نقل صحیح است از ابن عباس-رضی الله عنهما- که گفت از حضرت پیغامبر-صلی الله علیه و علی آله و اصحابه و سلّم- سؤال کرده شد: «من اولیاء الله تعالی؟ چه کسانی اند دوستان حق تعالی؟ پیغامبر-صلی الله علیه و علی آله و سلّم- فرمود: الدّین اذا رأوا ذکر الله» آنان اند دوستان حق که هرچگاه ایشان را بینی تو را از حق تعالی یاد آید. (ص: ۷۲ و ۷۱)	در حدیث است؛ «قیل یا رسول الله من اولیاء الله قال صلی الله علیه و سلم الدّین اذا رأوا ذکر الله عزّ و جلّ». (برگ ۳ ر)

در متن مختصر نه تنها نامی از راوی حدیث نیست، ترجمه حدیث هم حذف شده است و از اینجاست که می توان نتیجه گرفت که در تلخیص انیس الطالبین صرفاً مخاطب عام در نظر نبوده است. این حذفیات تنها در احادیث نبوده است، بلکه در ذکر سخنان مشایخ هم به چشم می خورد؛ به گونه ای که در بسیاری از موارد علاوه بر حذف راوی، نوع کاربرد فعل ها نیز به صورت غیر نقلی به کار رفته است؛ از این رو حتی نمی توان فهمید در متن مفصل نقل قولی به کار رفته است؛ به عنوان مثال در متن مفصل سخنی از حکیم ترمذی در شرح حدیثی آمده که نحوه روایت آن در متن مختصر نه نامی از صاحب سخن دارد و نه هیچ نشانی از نقل قول:

متن مفصل	متن مختصر
امام العارفرین خواجه محمد علی حکیم ترمذی-قدّس الله روحهما- در شرح این حدیث در کتاب خود نوادر الاصول فی احادیث الرسول ذکر کرده است که دل ولی معدن انوار جلال الهی و هیبت کبریاء و بهاء قربت الهی و نور روی ولی از دل اوست، پس چون دل بنده مؤمن به حیات طبیعه آن نور زنده گردد، عکس آن بر سیمای او ظاهر گردد و در صفحه جبین او لایح تا هر که در روی آن ولی محبوب نظر کند، او را از حق تعالی یاد آید. (ص: ۷۲)	دل ولی معدن انوار جلال و هیبت و کبریاء و بهاء قربت الهی است و تازگی و نور روی او از دل است. هر که در روی آن ولی محبوب نظر کند، او را از حق تعالی یاد آید. (برگ ۳ ر)

۳-۴-۱-۲. حذف نام مؤلف متن مفصل

مؤلف متن مفصل چون در قسم چهارم تمامی حکایات را با جمله «نقل کردند» آغاز می‌کند، گاه برای اطمینان از صحیح بودن حکایات نقل شده از افراد دخیل در حکایت نیز صورت حال را می‌پرسد و چه بسا اطمینان خاطر مخاطب نیز مدنظر مؤلف بوده است؛ در یکی از این حکایات که مربوط به شخصی به نام شیخ امیرحسین است، پس از ذکر حکایت می‌گوید: «این ضعیف این قصه را از ناقل شنوده بود، از شیخ امیرحسین پرسیدم...» حال آنکه مؤلف متن مختصر جمله «این ضعیف...» را حذف کرده و در جمله بعد به جای «پرسیدم» نوشته است: «پرسیدند». برای مقایسه بهتر، جملات از هر دو متن ذکر می‌شود:

متن مفصل	متن مختصر
... زود از آب بیرون آمد. این ضعیف این قصه را از ناقل شنوده بود، از شیخ امیرحسین پرسیدم که سبب توقف شما در آب چه بود؟ (ص: ۱۷۹)	... شیخ امیرحسین سر از آب بیرون کرد. بعده از شیخ امیرحسین پرسیدند که سبب توقف شما در آب چه بود؟ (مختصر: برگ ۳۶ الف)

در حکایتی دیگر که مربوط به درویشی است که غلام او گریخته بود و آن درویش به نزد خواجه بهاءالدین نقشبند آمد و خواجه به او گفت: «غلام تو خواهد آمد» و سپس غلام باز می‌گردد، مؤلف متن مفصل می‌گوید: «این ضعیف نیز این قصه را از آن غلام پرسید؛ همچنین تقریر کرد» (مفصل: ۱۸۷)، حال آنکه در متن مختصر حکایت آمده، ولی این جمله نیامده است (مختصر: برگ ۳۸ الف).

۳-۴-۱-۳. حذف برخی از کلمات و جملات

گاه برخی از عبارات و جملات حذف شده که این حذفیات به فهم دقیق متن خلل وارد می‌کند:

متن مفصل	متن مختصر
و می‌فرمودند: هرکه خود را خواهد خود را نخواهد هرکه دیگر را خواهد خود را خواهد.	و می‌فرمودند: هرکه دیگران را خواهد خود را خواهد. (برگ ۱۶ پ)

از آنجاکه این جمله در همه نسخه‌ها به همین صورت آمده است، بعید است اشتباه کاتب باشد و به احتمال زیاد

نتیجه دخل و تصرف مؤلف است.

۳-۴-۱-۴. حذف بخشی از کرامات و خوارق عادات

عنوان قسم چهارم کتاب، «در ذکر کرامات و مقامات و احوال و آثار که از حضرت خواجه ما - قدس الله روحه - به ظهور آمده است» است. در متن مختصر کرامات و خوارق عاداتی که باور و پذیرش آن برای خواننده دشوار باشد، کمتر به چشم می‌خورد؛ اگر هم کرامتی هست بیشتر از نوع اشراف بر ضمایر است که در دیگر کتب مقامات هم نظایر بسیار دارد. در متن مفصل خرق عاداتی می‌بینیم که هیچ‌یک از این موارد در متن مختصر نیامده؛ مانند: مریدی که خیر مرگ برادرش - شمس‌الدین - را شنیده بود و خواجه به او گفت: «او نمرده است ... بوی او در این نزدیکی می‌آید» و ناگاه شمس‌الدین از طرف بخارا می‌رسد (مفصل: ۱۶۸)، یا حکایت مریدی که در کشتی بود و «ناگاه باد مخالف برخاست و خوف آن شد که کشتی غرق گردد»، ولی مرید متوجه خواجه می‌شود و بلافاصله خواجه ظاهر می‌شود و «در لحظه از برکت ایشان باد ساکن شد و موج دریا ایستاد» (مفصل: ۱۶۹).

۳-۴-۱-۵. حذف پاره‌ای از مسائل عقیدتی

در متن مفصل - هرچند اندک - آشکارا اشاراتی به مذهب اهل سنت و عقاید ایشان شده است که خالی از تعصب نیست؛ در صورتی که در متن مختصر وجود ندارد و مؤلف به جای آنکه به مباحث کلامی و عقیدتی بپردازد، صرفاً به مسائل عرفانی پرداخته است؛ نمونه‌هایی از متن مفصل ذکر می‌شود:

«... کار استقامت دارد و متابعت سنت چنانکه در عقاید مسطور است ... فقهاء امت را از اهل سنت و جماعت و اهل معرفت را اجماع است بر اثبات کرامات اولیا ...». (مفصل: ۷۳)

«عجب از حال منکران کرامت نیست، عجب از اهل سنت و جماعت است که به براهین قاطعه و حجج ساطعه، اثبات کرامات اولیا می‌کنند و با وجود آنکه خوارق عادات از ایشان مشاهده می‌کنند، سخنانی می‌گویند که در آن سب اولیاست - اعاذنا الله تعالی و ایاکم من تلک الکلمات العوراء -». (مفصل: ۷۴)

با آنکه در متون عرفانی معمولاً از کتب حدیثی نام برده نمی‌شود - این شیوه مربوط به کتب علمای شریعت است - و اگر هم حدیثی ذکر می‌شود یا بدون سند و منبع است یا به نقل از مشایخ طریقت است، در متن مفصل به صراحت از صحیح بخاری نام برده شده که در متن مختصر حذف شده است:

«به حضرت ایشان در کتاب صحیح بخاری، در قصه موسی و خضر - علیهما السلام- این حدیث مذکور است که حضرت پیغامبر - صلی الله علیه و سلم- فرمودند: «رحم الله اخی موسی لو صبر لفض الله علیه» (مفصل: ۱۶۸ و ۱۶۷)

مسأله دیگر این است که سخنان مؤلف در متن مفصل جزمیت و قاطعیت بیشتری دارد؛ او در برابر مخالفان انعطافی نشان نمی‌دهد؛ مانند: «... خصوصاً در نفی کرامت سخن گفتن که به حقیقت نفی معجزه پیغامبران است...» (مفصل: ۷۵)، حال آنکه در متن مختصر این جملات حذف شده است. همچنین آن اندازه که در متن مفصل به اثبات کرامات اولیا پرداخته، در متن مختصر اثری از این سخنان نیست، برای نمونه: «فهم ظاهر بینان مقصور بر این است که ولی از گذشته و آینده خبر می‌دهد از این خبر ندارند که هر یک به صحبت اولیا راه یابد و به نظر قبول ایشان مشرف گردد، صفات بشری او به صفات ملکی متبدل شود... حق - سبحانه و تعالی - در عقول ایشان (علمای باطن) زیاده کرده است تا بر احتمال احوالی قادر شدند که علماء ظاهر از آن عاجز و متحیر گشتند. از اینجاست که بعضی از اهل ظاهر منکر شدند که وسوسه در نماز از آدمی منقطع گردد و یا او بر آب تواند رفت یا طی ارض او را به حاصل آید تا طعام مهیا او را در وقت یا در مکان غیر معهود حاضر گردد...» (مفصل: ۷۵).

۳-۴-۲. اضافه

با آنکه متن مختصر، ظاهراً تلخیص متن مفصل است، ولی گاه جملات، ابیات و حتی حکایاتی دارد که در متن مفصل نیست. آنجا که در متن مفصل از اولیا سخن به میان آورده و می‌گوید اگر کسی «به نسبت ایشان در خاطر یا در ظاهر چیزی گذرد، خطر عظیم دارد؛ مثل این همچون آتشی است که در خاکستر پنهان است» (مفصل: ۷۶)، متن مختصر پس از این جمله افزوده: «و مثل نفی کننده چون کسی است که بی‌وقف قدم بر آنجا می‌نهد» (مختصر: برگ ۴ ر).

حکایت‌ها گاه در متن مختصر صورت کامل تری نسبت به متن مفصل دارد که در فهم مطلب به مخاطب کمک

می‌کند:

متن مفصل	متن مختصر
از حضرت شیخ جنید - قدس الله روحه - منقول است که می‌فرموده‌اند: شست سال است که در ایمان آوردنم.	از حضرت سید الطایفه جنید - قدس الله روحه - منقول است که فرمودند: پنجاه سال است که در ایمان آوردنم و در ایمان تازه کردنم و هنوز در آنم.
(ص: ۱۳۱)	(برگ ۱۱ ر)

• یا این حکایت:

متن مفصل	متن مختصر
روزی بر لفظ مبارک حضرت خواجه ما می‌گذشت که تعلق به ما سوی رونده این راه را حجایی به غایت بزرگ است.	رویشی که از اهل علم بود نقل کرد که روزی بر لفظ مبارک حضرت خواجه ما -قدس سره- می‌گذشت که تعلق به ما سوی الله رونده راه را حجاب کلی است.
تعلق حجاب است و بی‌حاصلی از این بندها بگسلی واصلی	مصراع تعلق حجاب است و بی‌حاصلی
بر خاطر این ضعیف گذشت که تعلق به ایمان و اسلام نیز باید که زیان دارد، حضرت خواجه به این شکسته توجه نمودند و تبسم کردند و فرمودند بیت منصور حلاج را نشنوده‌ای؟ ... گفتند کار، ایمان و اسلام حقیقی دارد و اهل حقیقت ایمان را چنین تعریف کرده‌اند که ...	بر خاطر این فقیر گذشت که تعلق به ایمان و اسلام نیز چگونه است، زیان دارد، حضرت خواجه -قدس الله روحه- از آن خاطر پرسیدند، عرض کردم، تبسم کردند و فرمودند بیت حسین بن منصور حلاج را -رحمه الله- نشنوده‌ای؟ ... آنگاه فرمودند این طایفه اهل الله ایمان را چنین تعریف کرده‌اند که (برگ ۱۱ ر)
(ص: ۱۳۱)	

گاه سخنانی از بهاء‌الدین در متن مختصر هست که در متن مفصل نیامده است، مانند این سخن که در قسم سوم

آمده است:

«و می‌فرمودند: اول این راه کلمه توحید است و آخر هم، کلمه توحید سبق اول و آخر است، مفتاح سعادت است، هیچ در بی او گشاده نمی‌شود. از حضرت سلطان‌العارفین -قدس الله روحه- منقول است که در اواخر پوستینی پوشیده بود و می‌فرمود: الهی! همان دان که ترکی‌ام از ترکستان آمده، تنگری تنگری گویان اکنون به سعادت ایمان رسیده» (برگ ۱۷ پ).

یا این سخن:

«و می‌فرمودند: چون از کاری یا از کسی شما را یأس شود در حق -سبحانه- گریزید و تضرع آنجا برید» (برگ ۱۷ پ).

یا:

«و می‌فرمودند: در زمان ملالت از صحبت خلق، یکی از کُبراسه روز خلوت گزیدند، چون بیرون

آمد به صفتی بیرون آمد که کسی با ایشان صحبت نتوانست داشتن، تدبیر گویا این است» (برگ ۱۷ پ).

۳-۴-۳. جابه‌جایی

به‌ندرت اتفاق می‌افتد که در متن مختصر حکایتی جابه‌جا شده باشد؛ مثلاً حکایتی که در قسم اول متن مفصل (در تعریف ولایت و ولی) ذکر شده، تلخیصی از آن در قسم سوم متن مختصر (در بیان طریقه سلوک و صفت و نتیجه صحبت خواجه ما و ذکر حقایقی و لطایفی که در مجالس صحبت بر لفظ مبارک حضرت خواجه گذشته است) آمده است:

متن مختصر	متن مفصل
روزی یکی در روی مبارک ایشان نظر می‌کرد، فرمودند: نظر مکن تا دل به باد ندهی. دیوانه شود کسی که ببند رخ ما (برگ ۱۷ ر)	منقول است که یکی در روی مبارک خواجه ما نظر می‌کرده است، فرموده‌اند: در ما نظر مکن تا دل به باد ندهی. دیوانه شود کسی که ببند رخ ما کم گرد به گرد ما چو دیوانه نه‌ای (ص ۷۳)

دلیل این جابه‌جایی‌ها که نمونه آن‌ها بسیار کم است، بر نگارندگان معلوم نشده است.

۳-۴-۴. تغییر و اختلاف در ضبط

گاه در نقل قول از خواجه نقشبند اختلاف ضبط‌هایی در دو تحریر به چشم می‌خورد که به نظر نمی‌رسد دستبرد کاتبان باشد؛ چراکه نه در تحریر مفصل و نه در تحریر مختصر هیچ نسخه‌بدلی ندارد. برای نمونه: «هر سوء ادبی که به نسبت این طایفه کرده شود آن را تدبیری هست الا اعتراض بر ایشان که بی تدبیر است ...». (مفصل: ۷۶)

در متن مختصر به جای سوء ادب، «گناهی» آمده است. (برگ ۴ ر)

برخی از اختلاف‌ها در ضبط اشعار و حتی احادیث دیده می‌شود که این مورد نیز به نظر نمی‌رسد تصرف کاتبان باشد؛ چراکه در این موارد هم هیچ نسخه‌بدلی وجود ندارد و به احتمال قریب به یقین این تغییرات از سوی مؤلف متن مختصر صورت گرفته است:

متن مفصل	متن مختصر
و در آن حدیث قدسی که «اذا وجدت قلب عبدی خالیاً من الدنيا والآخرة ملأته حبی حتی اذا ملأته قبضت علیه فکان فی قبضتی کنت سمعه و بصره و یده و رجله و لسانه و فواده فی سمع و بی بصر و بی یبطش و بی یمشی و بی ینطق و بی یعقل» اشارتی است غامضه... (ص: ۷۲ و ۷۳)	در حدیث قدسی است: «اذا وجدت قلب عبدی خالیاً عن حبّ الدنيا ملأته من حبی و اذا احببته کنت لسانه الّذی به ینطق» تا آنجا که فرمود «و عقله الّذی به یعقل و یحمد عقله للعقل الاکبر». (برگ ۳ پ)

یا بیت زیر که از خواجه علی رامینی در متن مفصل نقل شده است:

زنهار از آن قوم گریزان می‌باش ورنی نکند جان عزیزان بحلت
(مفصل: ۷۲)

در متن مختصر مصراع به این شکل آمده است:

می‌باش از آن قوم هراسان زنهار
(برگ ۳ پ)

۴. نتیجه‌گیری

در این پژوهش تفاوت دو تحریر مفصل و مختصر انیس الطالبین و عدة السالکین بررسی شده و نتایج زیر به دست آمده است:

متن تحریر مختصر تنها با هدف تلخیص متن فراهم نیامده است، بلکه تلخیصی همراه با ایجاز صورت گرفته است؛ بدین صورت که مؤلف اطناب‌های ممل را از متن زدوده و در بسیاری از موارد با بهره‌گیری از ایجاز بر زیبایی و کشش متن افزوده است. مقوله حذف در متن مختصر بیشترین بسامد را دارد؛ چنان‌که مؤلف انواع حذف را با اهداف گوناگون به کار برده است: حذف نام راوی در احادیث و اقوال مشایخ، حذف نام مؤلف متن مفصل در هر جا که به‌عنوان پرسنده حکایت به صورت متکلم وحده سخن گفته است، حذف بخشی از کرامات و خوارق عادت به‌ویژه آن‌ها که باور و پذیرش آن برای خواننده دشوار بوده است، حذف مسائل عقیدتی که وسعت مشرب و روحیه منعطف‌تر مؤلف تحریر مختصر را نسبت به تحریر مفصل نشان می‌دهد. در کنار انواع حذف، افزودن‌هایی نیز به متن مختصر به صورت معنادار به چشم می‌خورد، از جمله آوردن صورت کامل‌تری از یک حکایت مشترک و یا حتی نقل حکایت‌هایی که در تحریر مفصل نیامده است؛ بنابراین می‌توان گفت مسأله اضافات در تحریر مختصر نسبت به

تحریر مفصل فرضیه استقلال این دو تحریر از یکدیگر را تقویت می‌کند.

از دیگر تفاوت‌ها میان این دو تحریر جابه‌جایی بخش‌های مختلف آن است که با اصول و ترتیب خاصی صورت نگرفته است و دلیل آن بر نگارندگان معلوم نشده است.

اهمیت متن تحریر مختصر و پژوهش درباره آن از چند جهت قابل اعتناست: یکی اینکه اولین اثری است که به زندگی خواجه بهاء‌الدین، بنیان‌گذار سلسله نقشبندیه، پرداخته و خود مؤلف هم بی‌واسطه محضر خواجه بهاء‌الدین را درک کرده است. دیگر اینکه از نظر ارزش‌های زبانی، ادبی، تاریخی، اجتماعی بسیار حائز اهمیت است. سوم اینکه با توجه به جستار حاضر، متن تحریر مختصر، تألیفی مستقل نسبت به تحریر مفصل به شمار می‌آید؛ بنابراین به‌عنوان اثری مستقل درخور تحلیل و بررسی است و باید تصحیحی منقح از آن عرضه شود.

یادداشت‌ها

۱. یکی از نگارندگان، شش نسخه از قدیمی‌ترین نسخ تحریر مختصر انیس الطالبین را برگزیده و تصحیح و تحقیق درباره آن را به پایان رسانده است که به زودی به چاپ خواهد رساند. ارجاعات ما به متن تحریر مختصر از همین نسخه است.

کتابنامه

- آقاحسینی، ح.، و یلمه‌ها، ا. (۱۳۹۲). انیس الطالبین و عدة السالکین از کیست؟. مطالعات عرفانی، ۱۷(۱)، ۵-۲۰.
- بخاری، ص. (۱۳۷۱). انیس الطالبین و عدة السالکین. تصحیح خلیل ابراهیم صاری اوغلی، به کوشش توفیق سبحانی. سازمان انتشارات کیهان.
- بشری، ج. (۱۳۹۸). دستنویسی پراهمیت از انیس الطالبین و ارتباط آن با دهخدا. میراث شهاب، ۲۵(۹۶)، ۸۹-۱۰۲.
- بهار، م. ت. (۱۳۸۶). سبک‌شناسی. امیرکبیر.
- بی‌نا. (۱۳۶۷). تاج الاسامی. تصحیح علی اوسط ابراهیمی. مرکز نشر دانشگاهی.
- بی‌نا. (۱۳۹۷). دیباج الاسماء. تصحیح علی اصغر اسکندری. موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- پارسا، خ. م. (۱۳۵۴). قدسیه (کلمات بهاء‌الدین نقشبند). تصحیح احمد طاهری عراقی. طهوری.
- پارسا، خ. م. (۸۵۶ق). انیس الطالبین و عدة السالکین. نسخه خطی کتابخانه خدابخش هند. شماره ۱۳۴۰.
- جامی، ع. (۱۳۷۱). بهارستان. تصحیح اسماعیل حاکمی. اطلاعات.
- جامی، ع. (۱۳۷۳). نفحات الانس. تصحیح محمود عابدی. اطلاعات.
- جمالی، ه.، و حسینی، م. (۱۴۰۱). مقایسه تطبیقی دو کتاب انیس الطالبین و مقامات خواجه بهاء‌الدین نقشبند. متن‌پژوهی ادبی، ۲۶(۳)، ۶۴-۳۵.
- رواقی، ع. (۱۳۹۴). گونه‌شناسی متن‌های فارسی؛ گونه فارسی فرارودی (ماوراءالنهری) با نگاهی به کتاب ارشاد. آینه میراث، ۱۳(۳۹)، ۱۲۴-۵.
- رواقی، ع. (۱۳۹۵). گونه‌شناسی متن‌های فارسی؛ گونه فارسی هروی. گزارش میراث، ۲(۴).
- الزبیدی، م. م. (۱۴۰۷ق). تاج العروس. تحقیق عبدالعلیم الطحاوی. مطبعة حكومة الكويت.
- سازمان اسناد و کتابخانه‌های ملی جمهوری اسلامی ایران. (بی‌تا). فهرستگان نسخ خطی. <https://scripts.nali.ir>
- سعدی، م. (۱۳۸۴). گلستان. تصحیح غلامحسین یوسفی. خوارزمی.
- شکوری، م.، و دیگران. (۱۳۸۵). فرهنگ فارسی تاجیکی. برگردان از خط سیریلیک و تصحیح محسن شجاعی. فرهنگ معاصر.
- علی صفی، ف. (۲۵۳۶). رشحات عین الحیات. تصحیح علی اصغر معینیان. بنیاد نیکوکاری نوریانی.
- کریمینی، ع. (۱۳۸۵). تکملة الاصناف. به کوشش علی رواقی و سیده زلیخا عظیمی. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مستملی بخاری، ا. (۱۳۹۸). شرح تعرف. تصحیح محمد روشن. اساطیر.

منزوی، ا. (۱۳۸۳). فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج. ۲ و ۳. مجمع ذخایر اسلامی.
مولوی، ج. (۱۳۷۸). کلیات شمس. تصحیح بدیع الزمان فروزانفر. امیرکبیر.
میرباقری فرد، ع. ا. (۱۳۹۷). خواجه محمد پارسا، دانشنامه زبان و ادب فارسی. زیر نظر اسماعیل سعادت. فرهنگستان زبان و
ادب فارسی، ۱۵۹-۱۶۲.